

HAGYOMÁNY

Bérczy, Madách, Balassagyarmat

(EGY IRODALOMSZOCIOLÓGIAI ELEMZÉS VÁZLATA)

Bérczy Károly 1821. március 2-án született Balassagyarmaton. Néhány nappal korábban Trattner János Tamás kiadó farsangi vacsoráján Pesten egybegyűlt a Duna-parti két város értelmiségének legjava. Körükben döntés született egy irodalmi zsebkönyv kiadásáról és mindjárt meg is történtek az első pénzbeli megajánlások. Az almanach, az Aurora ugyanezen év végén jelent meg először Kisfaludy Károly szerkesztésében. Ettől az időponttól számítjuk az irodalmi reformkor kezdetét, amely így, átvállalva a politika jó néhány nemzeti feladatát, évekkal megelőzte az országgyűléssel adatolható politikai reformkort. Ettől kezdve gyorsult meg Pest-Buda irodalmi-művelődési központtá, kulturális fővárossá válásának folyamata; inentől a magyar irodalom mindennapjai két szinten zajlottak. Es, ahogyan az új, a minőségi változás mindig felveti a tegnap még korszerű, mára elavuló régi továbbélésének, alkalmazkodásának problémáját, úgy esetünkben is együtt vizsgálendő az addigi, patriarchális, központi és központi orgánum nélküli irodalom szintje és a formálódó, új, már romantikus elvek alapján szerveződő, a tehetőség minősége szerint rostáló irodalmi élet szintje.

A régi típusú, patriarchális irodalmi-művelődési életnek Nógrádban három összefoglaló dokumentuma, illetve vállalkozása született: Mocsáry Antal megyemonográfiája (1826), Kazinczy Ferenc utleírása (1831) és a Nógrádi Nemzeti Intézet létrejötte (ugyanakkor). Az agg széphalmi mester élete utolsó utazását tette ekkor, hazatérőben Pannonhalmáról. Balassagyarmaton felkereste a régi megyeházat, megnézte nevezetességül szolgáló olajfestményeit, a munkával nevelő fegyintézetet, június 20-án tanúja volt a vármegye losonci kisgyűlésének, és kirándulásokat, látogatásokat is tett. A rokoni, illetőségi kapcsolatokon, személyes ismeretségen épülő társadalmi nyilvánosságnak remek, sommás jellemzése a Bocsáron tett látogatás Mocsáry Antalnál: „Ez a lelkes szíve, s Nógrádnak leírása által tiszteletes ember kedves veje volt helytartói tanácsos Darvas Ferencnek, kedves sógora consiliárius Puky Ferencnek”. Ez a kapcsolatrendszer persze, örözt irodalmi és függetlenségi hagyományokat is: Ludányban Kazinczy még látta Ráday Gedeon szülőházát és a kertben leülhetett az asztal mellé, ahol a szécsényi országgyűlésről ide látogatott Rákóczi fejedelem tárgyalt, ebédelt, és amely mellett Kazinczy kuruc dedápjia is helyet foglalhatott. Kulturális nevezetességeket azonban nem csak a megyeszékhelyen, hanem szerte szemlélhetett. Gimnáziumot — magyar költők verseit szavaló diákokkal — Losoncon, régiség- és természettudományos gyűjteményeket pedig a Kubinyi fivérek vidékparti kastélyában. Járhatott volna másfelé is, felkereshette volna például a Mocsáry Antaltól leírásban és versben egyaránt megörökített alsósztrégovai Madách-kastélyt, könyvtárát és a parkot is, csak hogy a közügyektől visszavonult földesúr távolabb eső házáat ritkán keresték fel idegenek. (Bérczy Károly egyenesen ebből vezette le a fiatal Madách Imre zárkózottságát, életidegen koraérettségét). A lényeg azonban — változatosabb megjelenési formái ellenére — egy: a kastélyközpontú, feudális jellegű művelődési és társasági élet, tehát a patriarchális szint hiányosságai mindinkább szembeszökőek. Már Mocsáry szövé tette a regionális művelődési központtá válható szabad királyi város hiányát a megyében; főiskolát, könyvnyomdát és közkönyvtárt szeretett volna látni Nógrádban.

A nemesség körében számos literátus embert találunk. Bérczy János megyei főorvos például szívesen versenyzett szójátékok és anagrammák készítésében barátjával, Sebestyén Gáborral; verseiket, más írásműveiket ki is nyomtathatták, ha kedvük tartotta és pénzük futotta rá. Mocsáry Antal is megtette ezt alkalmi írásaival és kádensciás verseivel, és Nógrád első monográfusa épp olyan lelkesedéssel másolt epigrammát, miegymást, mint ahogyan Madách Mária gyűjtött idézeteket Alsósztrégován olvasmányaiból, máig fennmaradt emlékkönyvébe. A megye rendszeresebben publikáló íróit, Szentmiklóssy Alajost, Kacs Kovics Károlyt és a többieket Kazinczy biztatta munkára, akár mindenkit a magyar irodalom két évtizedében a XIX. század elején. Az 1820-as években azonban már mutatkoztak jelei, hogy az Aurora köre által képviselt kritikai elvek, a tehetőség szerinti „írói respublica” mihamar összeütközésbe kerül velük. Bajza József, az Aurora fiatal kritikusa híres irodalmi póreinek egyikében, 1828–29-ben folytatott vitát Szentmiklóssy Alajossal „az epigramma teoriája” ügyében a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Felsőmagyarországi Minerva* hasábjain. Jellemzése így hangzott a patriarchális irodalmi élet e jellemző típusáról: „... ez a különben jámbor úriember, kinek eddigleni recensenseink nem tudni mely kedvezés, vagy kíméletből csak complimenteket osztogattak és saját kárára elkényeztették...” Bajza és elvbarátai, Vörösmarty Mihály,

Toldy Ferenc a Victor Hugo-i elvnek megfelelően politizáltak az irodalomban, tudniillik, hogy a romantika nem más, mint liberalizmus a művészetben.

Ha az 1820-as években az Aurora ismerete, a zsebkönyvhöz való szerzői és olvasói viszony volt a vízvonal az új és régi, a patriarchális és liberális irodalmi élet szintje között, akkor az 1830-as évek elején ugyanezt a szerepet Széchenyi István *Hitele* töltötte be. A megye helyzetét az országgyűlés számára a rendszeres munkálataiban felmérő nógrádi tisztségviselőket a Hitel éppúgy polarizálta, mint szerte az országban. Hatását, amelyet még a feudális olvasási kultúra formái között fejtett ki, Sréter János, a megyei liberálisok egyik vezéralakja rögzítette. Kazinczy számára, aki ekkortájt járt Nógrádban, mintha megállt volna az idő: ebből semmit nem érzékelt, és a változásokat csak azon mérte le, hogy a losonci gimnázium diákjai, Dayka, Kis János, Himfy és Bercsenyi mellett már Kisfaludy Károly és Vörösmarty verseit is szavalták.

A szintén 1831-ben alapított Nógrádi Nemzeti Intézet ezt a *Hitel* és a rendszeres munkálatok jobbítási ötletei által megosztott közvéleményt egyesítette még egyszer és azzal az egyetlen lehetséges jelszóval, ami a 138 alapító tag törekvéseit egy irányba vezethette: a magyar nyelv ügyével. Az intézet létrehozására kiküldött vármegyei bizottság vezetése volt id. Madách Imre egyik utolsó közéleti szereplése és a tisztikarban együtt szerepeltek az országos irodalom élvonalából kiszoruló, de regionálisan még előrevívó szerepet játszható költők (mint Kacs Kovics Károly, Szentmiklóssy Alajos) azokkal a megyei politikusokkal (Sréter Jánossal, a Kubinyi fivérekkel), akik immár nemcsak kulturális-nyelvi, hanem politikai liberalizmust is sürgettek. A liberális és a politikának mind jobban alárendelő irodalmi-művelődési szint jelentkezése Balassagyarmat életére is kihatott. Jelenlegi adataink szerint először 1832-ben játszott magyar színtársulat a városban, 1835-ben a vármegyehez pompás épületének avatása országos figyelmet vonzott, 1838-ban megalakult a kaszinó. A megyeszékhelyszerep és a városfejlődés között feszülő alapvető ellentmondást azonban, a mezővárosi státusban levő Balassagyarmat feudális, földesúri függését nem sikerült fölszámolni. Korszakunk egészére igaz tehát Nagy Iván 1858-as, visszatekintő és a történetírás igazságával megfogalmazott jellemzése: „A város emelkedése (...) folytonosan hald, de mind ezt csakis külsőleg, a házak szaporodására, csinos épületek rakására és a népszám növekedésére kell értenünk; mert ami egy község jelentőségét, független önkormányzatát, ennek anyagi alapját, jövedelmét illeti, arra nézve a fejlődés folyamában, dacára az irodalmi egykori engedelmeknek, az 1771-ki decemberben más faluk gyanánt reá rótt úrbér által teljesen megakadályozott.”

Az új generáció, Madách Imre és Bérczy Károly nemzedéke, magasabb tanulmányait a megyén kívül végezte, mint ahogyan a megye szellemi életének és közigazgatásának dokumentumai is Nógrád határain kívül, Pesten és Vácott jelenhettek meg nyomtatásban. Pesten a leendő íróknak tág lehetőségük nyílt arra, hogy a társadalmi nyilvánosságnak, a művelődésnek már polgáribb, liberális elvi alapokon szervezett formáival ismerkedhessenek meg, sőt azoknak irodalmi hasznát is élvezhessék. Az Aurora egykori köre az 1830-as évek végére kultúrpolitikai pozíciók birtokába jutott: készen és alkalmasan arra is, hogy a bécsi kormányzat erőszak-intézkedései idején, 1836 és 1840 között a politikai fórumok szerepét időlegesen pótolják. A Magyar Tudós Társaság működésének rendszeressé válása, a Kisfaludy Társaság megalapítása (1836) a Pesti Magyar Színház megnyitása (1837.), a megszorodott divatlapok, hírlapok és szakfolyóiratok publicisztikája — csak néhány lehetőség és fórum az 1830-as évek végéről, a Nógrádból indult írók pesti iskolázásának időszakából. Bérczyt a *Regelő*, a *Rajzolatok*, Madáchot a *Honművész* avatta publikáló költővé. Mindkettőjüket megtaláljuk a színházi nézőtérén, de a bálokon is. Bérczy nemcsak az idősebb, de az otthonosabb, a bírálónak felkérhető, már-már befutott költő. Madáchnál a pesti évek igen fontos jellemváltozást hoztak: a családi, neveltetési és egészségügyi okokból tartózkodó, majdnem rideg félárva gyermekifjúra érvényes még a sztrégovai életforma minden követelménye, de önmegvalósítási törekvései, társaságkeresése már nem elsősorban illetőségi vagy származási motívumok alapján formál barátai kört, hanem a vele egyvívásúak és egy törekvéseik közül választ társakat. Madách szinte rejtett pályakezdése, a *Lantvirágok* című kis verseskötet érdekesen mutatja a patriarchális és a liberális irodalmi szint vonásainak vegyülését. Magánköltészen, Majthényi Annának dedikálva jelent meg csekély példányszámban, s mint Bérczy mondja: „... csupán rokoni és baráti körben kiosztva, sohasem jött tágabb forgalomba”. Versei azonban már a liberális-nemzeti líra első nagy életműveinek, Kölcseynek és Vörösmartyknak mintáihoz kötődtek.

A Pesten tanuló ifjak számára felvillant egy harmadik szint lehetőség is, a Kazinczy Gábor vezette radikálisok körének, az *Ifjú Magyarországnak* „mozgalomliteratúrai” koncepciója, amely a legfontosabb taktikai kérdésekben a liberálisokkal egyetértett ugyan, de eredményeiket, mint nélkülözhetetlen alapot tekintette csupán, egy direktbben közéleti művészet javára. A fiatal radikálisok új tartalommal igyekeztek megtölteni a meglévő kereteket, miközben új lehetőségek teremtésére is törekedtek: népművelési célú könyvkiadói vállalkozásokat, független lapalapítást terveztek. Bérczy kapcsolatát az *Ifjú Magyarországgal* nem tudjuk adatolni, Madách és baráti köre azonban — az újabb kutatások szerint — több szállal is kapcsolódott hozzájuk; a majdani jóbarát, Szontágh Pál pedig Kazinczyék szűkebb köréhez tartozott.

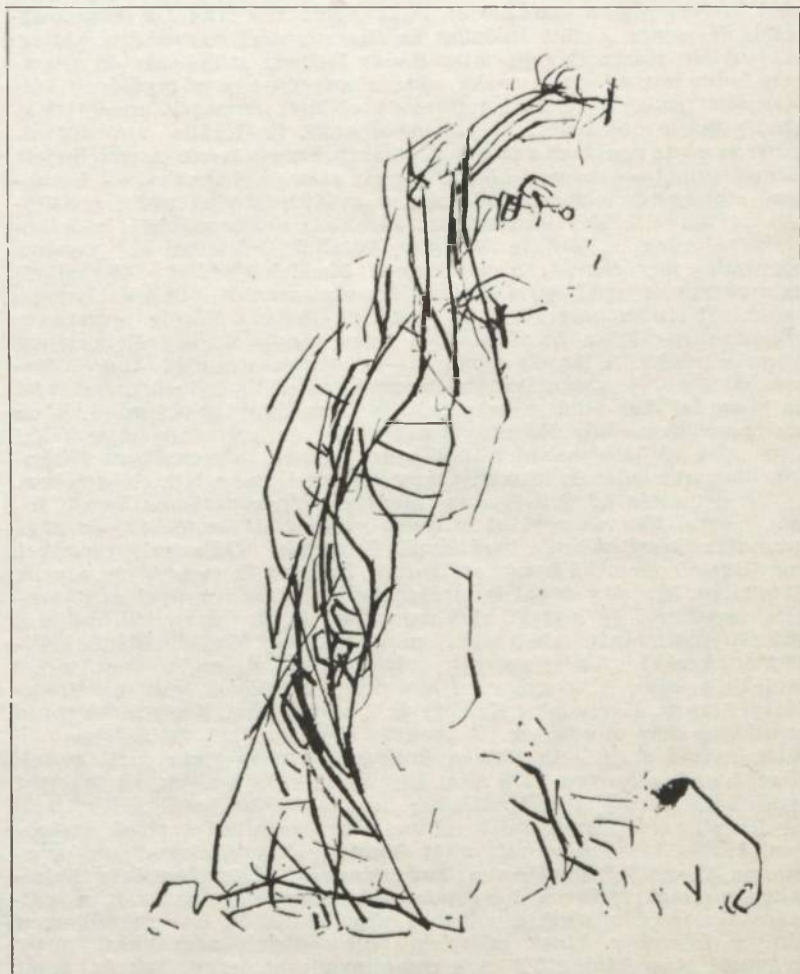
A megszerzett ügyvédi diploma után (mindenfajta szellemi szabad foglalkozás belépője ez a XIX. században) Bérczy és Madách életútja hosszú időre elkanyarodott egymástól. Előbbi tagja lett a helytartótanács hivatalnoki karának, annak a testületnek, amely tekintélyes létszámával a pest-budai irodalmi és társasági élet liberális szintjének egyik legfontosabb közönsége volt. A folyóiratok előfizetőiként, a könyvek vásárlóiként, a színházi előadások nézőterén ez a réteg — jelenlétével vagy éppen távollmaradásával, tetszésnyilvánításával — eldönthette művek, kulturális vállalkozások sorsát. Ebben a körben (Arany László emlékbeszédének jellemzése szerint) Bérczy „eleven, víg fiú volt, kedvence a társaságoknak és barátainak. Tréfákban, apró csintévésekben mindig leleményes, adomákban pedig kifogyhatatlan”. Fontos egyéni vonása angoltisztelete, amelyel a francia kultúra vonzaskörében élő és dolgozó fiatal írók köréből kitűnt. A liberális szintként jellemezhető fővárosi irodalmi életben azonban csaknem folyamatosan tovább élt a harmadik szint, a radikális mozgalomliteratúra létrehozására irányuló kísérlet is. Bérczy — hivatalnoki munkája mellett, dandysége fenntartásával — részese volt a kiadók és lapszerkesztők, tehát a második szint fórumainak gyakorlati birtoklói elleni sztrájkjának, a Petőfi vezette Tízek Társasága létrehozásának. E kettős kötődés jól lemérhető Bérczy írásában, a divatlapok olvasói igényeinek pontos kielégítésén és 1848 előtti legjelentősebb fordítói vállalkozásán, Lamartine híres munkájának, *A girondiak történetének* töredékén. Ha az 1820-as éveket az Aurora irodalmi zsebkönyvvel, a harmincas évtized elejét Széchenyi *Hitelével*, akkor az 1840-es esztendőket valóban a francia forradalom modellrajzát vázoló történetírói munkákkal jellemezhetjük, kivált Lamartine művével, amely eljutott a „forradalom bölcsészeteinek” nevezett girondisták szükségszerű felmorzsolódásának leszögezéséig, s mint ilyen, valóban újabb vízvonalstól szolgált. Pálffy Albert ismertette először a fiatal írók közönyében, az *Életképekben* 1847. július 11-én. 1847. június 28-i naplójegyzetéből tudjuk, hogy ott volt Bérczy hivatali előljárójának, Széchenyi Istvánnak íróasztalán is, mintegy elrettentő olvasmányul. De óvott szinte politikai bibliaként való forgatásától — Pulszky Ferenc emlékezése szerint — a liberálisok egyik vezére, Deák Ferenc is. A Lamartine-mű hatásáról egyébként az ekkor már nógrádi illetőségű Pulszky ezeket írta: „Az újabb nemzedékből mindenki olvasta e könyvet, melyet a forradalom szelleme átrezeg, s melyben az író mámorel elkábítja az olvasót. Ily munkát csak forradalmak előestéjén lehet írni...”

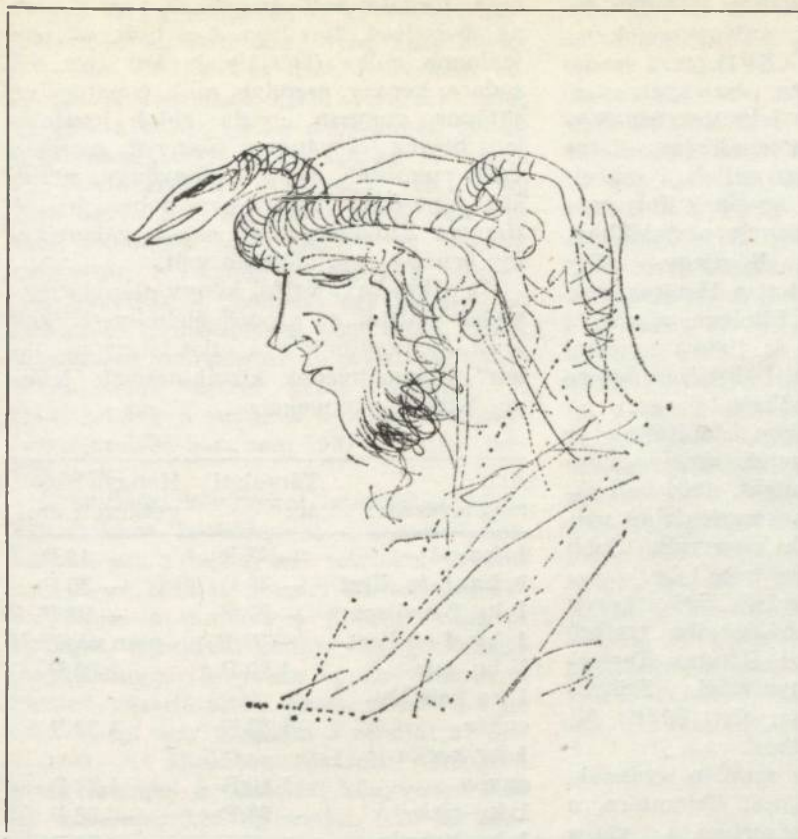
A forradalmi erőszak jogosságának és szükségszerű voltának elismerését fogalmazta meg Madách Imre is, Szontágh Pálhoz írott egyik, közelebbről nem datálható 1847-es levelében: „...mindinkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne boldogsághoz, és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, kik leg több vért ontottak”. Az út, amely idáig elvezetett, azonban nehezebb — s hozzátehetjük, tipikusabb — volt Bérczynél. Az 1840-es évek elején a Pesten végzetek visszatértek a vármegyékbe, hogy ott szerepet vállalva, megkíséreljék szűkebb pártijuk liberális szintre emelését, természetesen ekkor már a politika függvényében. Madách számára a kezdet biztató volt, hiszen princípálisa Sréter János alispán lett Balassagyarmaton, egyike e törekvés helyi előharcosainak. A Sréter mellett eltöltött fél év elodázta, az alispán korai halála viszont elmélyítette azt a szükségszerű válságot 1842–43-ban, amely a Pesten megismert elvek és a vármegyei válság közötti ellentétből következett. Ez a forrása Madách és barátja Szontágh Pál centralizmusának — ami viszont különbözik Eötvös József és a Pesten élő doktrinerek centralizmusától abban, hogy a válságát leküzdő Madách szerepet, funkciókat vállalt a bírált vármegyében. Bérczy emlékbeszéde ezekről az évekről szólva érdekes jellemfordulatot rögzít, immár a másodikikat: „...a helyzet komikumát rögtön kialakítani tudó, élénk, merész, s barátjával együtt nem csak a szónoklat terén, hanem magánkörökben is legörömestebbet hallgatott társalgóvá lett”. Mindezt jól mutatják Madách magánemberi és közéleti tettei az 1844 és 1848 közötti években. 1845-ben, házasságkötése után a Csesztvére költözésnek egyik motívuma, hogy közelebb legyen a megye székvárosához. A *Pesti Hirlapnak* küldött tudósításokból, a Timon-levelekből és a *Nógrádi Arcképcsarnok* című, Szontághgal és Pulszkyval írott 1847-es epigrammagyűjteményből nemcsak a közéleti visszasságok általában vett ostromozása hüvelyezhető ki, hanem bennük a nógrádi kulturális életnek a patriarchális irodalom szintjén rekedt fórumait is folyamatosan bírálta. Újabbakat sürgetett, a Pesten látott, illetve az elvekből megismert magasabb művelődési szintek jellemző formáiból. A Timon-levelekben együtt találjuk a töképezést gondosan növelő, de szerepét immár betöltött Nógrádi Nemzeti Intézetre tett gúnyos célzásokat a népművelő könyvkiadás sürgetésével, amely — mint láttuk — már 1840 táján felbukkant Kazinczy Gábor körének terveiben.

Balassagyarmat azonban — említett földesúri függése folytán — nem válhatott a liberális szinten mérhető regionális irodalmi központtá. A balassagyarmati székhelyű, de megyei intézmények között tipikusnak tekinthető a nógrádi kaszinó, amelynek hanyatlásáról Nagy Iván 1847-es helyzetképét idézhetjük: „Hírlapot jelenleg csak hatot járat, úgy mint Pesti Hírlap, Budapesti Híradó, Nemzeti Újság, Életképek, Allgemeine Zeitung és Illustrierte Zeitungot. (...) Az említett hírlapokon kívül igen kevés újság jár még néhány privát házhoz”. A változás (a város szempontjából tekintve) ritka és alkalmi: „Megyei gyűlések alkalmával Gyarmat egészen más szintre kap. Az élénkség ekkor nagyobb. És erre nézve kis Pestnek mondható”. Nem véletlen tehát, hogy a politika és az irodalom nyilvánossági fórumai 1848 előtt szinte kizárólag a patriarchális-nemesi élet formáiból valók. Amikor Pulszky Ferenc 1846-ban szécsényi birtokos lett, a fővárosi sajtó is leírta azt a híresztelést, hogy azilumot szándékozik kastélyában létrehozni írónk számára. Az igazság ebből ennyi volt: „...Szontágh Pál, ki helyben lakott, gyakran volt vendégünk; Lisznyay Kálmán is eljárogatott hozzánk a szomszéd faluból. (...) Az országút Szécsénynek vezetett, s csaknem mindennap látogatókat hozott...” Sőt, az Ellenzéki Párt nógrádi szervezete, a megyei radikálisokat is magába fogadó szegénylegényegylet is (tagjai között Madáchcsal, Szontághgal) inkább egy asztaltársaság, mint egy korszerűen vett politikai párt alakját öltötte; tanácskozásai gyakrabban folytak magánkörnyezetben, kúriákban, mint a székvárosban. Két Madách-adalék szolgáljon itt bizonyítékkul. 1847. január 28-án Csesztvén zajlott le Szontágh, Matolcsy György és Madách között az a költői verseny, amely a szegénylegénytemát tűzte ki feladatul, és amelyre a házigazda *Szegény dal* című, eddig következetesen félremagyarázott versét írta. Ugyanitt, Madách magánkörnyezetében gyűltek össze a megye ellenzéki politikusai tizenketten, hogy a lemondott országgyűlési követ, Károlyi János helyébe Kubinyi Ferenc jelöltségét támogassák (1848. márc. 11.).

A szabadságharc bukása után a művelődés, az írói életforma valamennyi szintjén jelentős átrétegződés ment végbe. Bérczy Károly és Madách Imre ekkori kapcsolatrendszerét, sőt mindennapjukat, magánkörnyezetüket is részletesen ismerjük. A rekonstrukció feladatát — kitűnő, érzékeny tollal — Balogh Károly irodalomtörténész, mindkét költőnek leszármazottja végezte el. Bérczy esetében a költő fiának, Bérczy Géznak *Képek a múltból* című naplószerű kézírata, Madách életéről pedig id. Balogh Károlynak, Madách Mária fiának feljegyzései szolgáltak a rekonstrukció forrásul.

Bérczy, aki 1849 tavaszán verssel üdvözölte a Pestre bevonuló honvédseregeket, Világos után a passzív ellenállás szellemében nem vállalt hivatalt. 1851-ben kötött házassága óta önmagát és családját

publicistaként, lapszerkesztői jövedelmeiből és irodalmi működéséből tartotta el. Az 1848–49-ben jogilag is fővárossá emelt Budapest azonban megváltozott. „Kicsi bár, de oly vonzó, oly kedves fővárosunk oly szintelen, egyhangú, oly unalmas helylé vált legújabb időben, hogy mély bánatos érzés fogja el a honfi kebelét...” Mocsári Lajost idéztük 1835-ből. S noha a liberális elvek szerint szerveződött irodalmi-művelődési élet számos vívmányát nem lehetett visszahozni, ezekre most nem a fejlődés, a továbblépés vár, hanem az értékörzés feladata. Ennek gyakorlatában Pesten is vissza-visszaléptek a biztonságot nyújtó magánkörnyezet, a patriarchálisabb formák felé. A lakásokkal együttélő szerkesztőségek korszaka ez, mint ahogyan Bérczy Károlyt, a *Vadász- és Verseny*lap szerkesztőjét, majd tulajdonosát is lakcímén lehetett elérni, a pesti Szervita tér egyik házában második emeletén, ahol a dolgozószoba és a szerkesztőség egyazon helyiségében íróasztal és pipatórium, könyvespolc és pisztolykészlet fért meg békén egymással, míg a falakról Széchenyi István lovasképe, Petőfi arca és a híres angol író, Thackeray szemüveges portréja tekintett a látogatóra. A megőrzést szolgálta most Bérczy angolfiája is. Ő maga — Arany László emlékezése szerint — így definiálta a *gentleman* fogalmát: „... aki szóval, tettel, viselettel soha illemt, törvényt, jogot nem sért, ki egyéni és polgári kötelességeinek mindig eleget tesz, adott szavát megtartja és súlyos körülmények közt is mindig nemesen viseli magát”. Arany Lászlónak természetesen igazat kell adnunk abban is, amikor szembeállította (és magasabbrendűnek minősítette) ezt a polgári-értelmiségi létformát a passzív ellenállás másfajta, látványosabb lehetőségével, amit Lisznai és társai követtek, az irodalmi népiességet „kelmeiségre” váltó epigonok asztaltársaságaiban, kompániáiban, a patriarchális életmód újabb, anakronisztikus hullámában: „Akkortájtban — az ötvenes évek közepén — némely pesti ifjú író szerette a nemzeti eredetiséget hetyke modor által affektálni és az irodalom népies irányát az életbe geniális szilajságok, rendetlen életmód és pitykés dolmány által vinni át”.

Bérczy társadalmi kapcsolatait az 1850-es években négy csomópont körül rendeződtek. A *Vadász- és Verseny*lap szerencsésen tűzött ki már címében is olyan témákat, amelyben a társadalmi szokások folytonosságát bizonyító régi szórakozás (a vadászat), a reformkor reminiscenciáit felkeltő, széchenyiánus lovászat, valamint a nemzetnevelés fizikai oldalát célzó új és korszerű tevékenység (a sport) szerepeltek együtt. Mindez kaput nyitott az arisztokrata vezetés alatt működő egyleti formák, a Casino és a Lovaregylet felé. Irodalmi kapcsolatait Bérczyt szinte valamennyi csoporthoz kötötték: Szervita téri lakásán és a svábhgyei nyaralóban Eötvös József, Gyulai Pál éppúgy megfordult, mint Jókai Mór meg Lisznai Kálmán. Fáy András és Kemény Zsigmond távoli, illetve választott rokonság-

jussán is rendszeresebb kapcsolatban állt vele. A magánkörbe viszszaosztott, szalonéleti formákat öltött irodalmi kapcsolatokban újra felerősödtek a rokoni és az illetőségi szálak, amelyek összekötötték a magányos vagy szükségsszabta alkotóműhelyeket Pesttel. „Belátogatások”, folyóirat- és könyvrendelések, levelezés öröklődtek a patriarchális nemesi irodalmi élet világából az abszolutizmus korára is. Bérczy kapcsolatainak specifikuma — házassága óta — apósa, Friwaldszky Imre révén a tudomány és kivált a természettudomány jelleseivel való tartós érintkezés volt, Reguly Antalról Xantus Jánoson és Nendtvich Károlyon át az utolsó polihisztor Brassai Sámuelig.

Egészen más kapcsolatrendszerek jellemezték Madách Imre társadalmi helyzetét Csesztvén, majd Alsósztrégován. A Hadtörténeti Levéltár őrizi azt az 1852-es aktát, amely Madáchnak és ugyancsak Csesztvén lakó rokonának, Majthényi Pálnak megfigyelt látogatóit rögzítette. A költő Károly öccsét leszámítva a listán 16 név szerepelt, és többeket (4 fő) még a rendszeres megfigyelés után is ritka vendégnek minősítették. A névsorban rokonok éppúgy találhatók (ötven), mint az 1848. március 11-i csesztvezi megbeszélés egykori eszmetárs résztvevői (négyen), de szerepel a listán Fráter Erzsébet udvarlója, Hanzély Ferenc is Irodalmi érdekű név egyetlen van. az időnként felbukkanó Lisznaié. Ezt az életformát, a birtokperekkel, tagosítási és kölcsönügyletekkel bajlódó falusi földesúrét Madách 1851-ben írt verse, az *Otthon* szebbik oldaláról ábrázolja:

Föl van szítva kandallónk tüze —
És körülé néhány jó barát vár,
Pipafüsttel, tajtékzó pohárnál
Majd feledve lesz az ősz szele.
S ha koczogtat zúgó szárnya nálunk,
A zsarátra új hasábot hányunk,
És regélünk rég történeteket:
Hű szerelmet, bűt, tündéri arcot,
Pajzán tréfát, óriási harcot,
Melyben egy nagy nemzet vérezett.

Nem változott a helyzet 1854, tehát a Sztrégovára átköltözés után sem. Az ottani „oroszlánbarlang” tárgyi környezetét — hála Balogh Károly megőrző leírásának — pontosan ismerjük. Tudjuk, hogy a családi felmenőket ábrázoló olajfestmények — a patriarchális életmód e gazdagságot és maradványait sugalló relikviái mellett — Gutenberg, Luther, Goethe, Schiller szobrocskái, a Biblia, Shakespeare, Dante, Goethe, Schiller, Heine költői munkái, Humboldt természettudományos, Fessler és Gibbon történetírói munkái adtak európaibb távlatot a legszűkebb környezetnek. Név szerint ismerjük a baráti kapcsolatokat is, Veres Pálnétól a gácsi Forgách-grófokon át Szontágh Pálig. A patriarchális földesúr élethelyzetének megfelelően a társadalmi rangsor széles, hiszen arisztokratáktól terjedt nemesi származású tisztartókig és Sztrégova két felekezetének lelkészeig. De nemcsak az feltűnő, hogy ezek a kapcsolatok egy régebbi típusú társadalmi nyilvánosság jellemzői, és hogy az ismeretségek zöme még a reformkorból való, hanem az is, hogy Madách tágabb környezetében már megjelentek azok az anakronisztikus, leromló birtokukon élő különc figurák, akik műveltségüket, irodalmi érdeklődésüket a literatúra vagy a műpártolás korszerű formáiban nem tudták hasznosan kiaknázni. Szinte Mikszáth alakjainak galériájába kívánkozott a különc könyvgyűjtő Szentiványi Bogomér (még a Nőgrádi Nemzeti Intézet első tisztikarából), a mindenről verset író Sréter Miklós és a találmányok iránt lelkesedő Lutter János. Jellemző e körre, hogy Madáchnak két olyan vitatott fényképét ismerjük az 1860-as évek elejéről, amely baráti körben ábrázolja őt, a többiek azonosítási lehetősége nélkül. Az irodalmi kapcsolatok csaknem teljes megszakadását viszont az a tény szemlélteti, hogy a legszűkebb családi és baráti körön kívül senki nem tudott a sztrégovai oroszlánbarlang irodalmi műhely voltáról, Bérczy Károly és Nagy Iván is meglepve értesültek az *ember tragédiája* kirobbanó sikere után Madách költői tevékenységéről.

Madách és a megyei székváros, Balassagyarmat kapcsolata 1861-ben vált országosan is fontossá Madách követté választásával, akit parlamenti beszéde révén megyéje és az országos közvélemény is előbb tanult meg politikai szónokként tisztelni, mint költőként becsülni és olvasni. A város a reformkor óta keveset változott. Nagy Iván, aki szülővárosa történetét és leírását először 1847-ben készítette el, 1858-ban sem kényszerült alapvető átdolgozásra. Igaz, vizsgált korszakunkban a lakosság több mint kétszeresére nőtt (az 1834. évi 3699 főről 1856-ban 8016 főre); a művelődési viszonyokon viszont csak az 1855-ben létesített Kék-féle nyomda változtatott számottevően, könyv- és folyóirat-kiadási lehetőségeivel. Ennek igazi hasznélvezője Pajor István lett és a következő nemzedék, Madách csak érintőlegesen, a *Felvidéki Magyar Közöny* kapcsán. Balassagyarmat polgárosult jövőjének kérdései — a rendezett tanácsú városi rang elérésétől az ipolyvölgyi vasút ügyéig — a dualizmus évtizedeire maradtak, amelyre azonban a sokat küzdött, sokat vesztett, nagy emlékeztető reformkori nemzedék tagjai közül sokan, így Madách Imre és Bérczy Károly sem értek meg.

Kerényi Ferenc

Két 1936-os bevásárlási könyv

1981 január közepén került a salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeum gyűjteményébe két bevásárlási könyv, mely két család 1936—1937-es bevásárlásait tükrözi. Az egyik a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. élelmezési üzletben, pontosabban a Szent Ferenc-telepen működött, s zsarnói Zarnay Zoltán élelmezési boltvezető által vezetett társulati élelmezési üzletben használt bevásárlókönyv. A másik: a salgótarjáni Hangya Szövetkezet bevásárló könyve. Az előbbi egy háromgyermekes acélgyári kazántisztító munkás, az utóbbi a salgótarjáni acélgyár egygyermekes főmérnökének tulajdonát képezte.

*

Az *élelmezési magazinok* még a múlt század utolsó évtizedeiben jöttek létre, a részvénytársaságok, a gyárak hozták létre saját dolgozói élelmiszerbeszerzési lebonnyolítására. A munkaadók a munkások megelégedésére — a kórház, az iskola, az olvasóegylet, a futballpálya mintájára — jóléti intézményeknek nevezték az élelmezési magazinokat is, noha ezek a tökések sajátos kizsákmányolóeszközei voltak: a munkások ugyanis keresetük egy része helyett utalványokat kaptak, melyért a munkáltató által fenntartott üzletekben kellett élelmezési és ruházati cikkeket vásárolniuk, sokszor 50—60 százalékkal magasabb áron, mint a salgótarjáni piacon. Ennek az utalványnak népies elnevezése Jancsi-bankó volt. A XIX. század végén törvény tiltotta a Jancsi-bankó használatát, ennek ellenére még az 1910-es években is alkalmazták.

Az 1920-as évektől a kereset egy részét helyettesítő utalványrendszer megszűnt. Ennek pótlására a társulati magazinok hitelezési lehetőséget biztosítottak saját dolgozóiknak. Bevezették a bevásárlási könyvet, mely egyben hitelkönyv is volt. A részvénytársaságok, a munkaadók részére még így is nyereségesnek bizonyult a saját üzlet, élelmezési magazin fenntartása, hiszen az alapvető élelmezési cikkek, árucikkeket nagykereskedelmi áron vásárolták és kiskereskedelmi áron adták el. A társulati magazinokból, élelmezési magazinokból csak a gyár, üzem dolgozói vásárolhattak. Szanalás, elbocsátás alkalmából megszűnt a munkásnak az a joga, hogy a vállalati üzleteket vegye igénybe legfontosabb élelmezési cikkeinek beszerzésére: a bevásárlókönyv munkaviszonyt is jelentett.

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. 1935. június 27-én nyitotta meg a gyártelepen a Bikási utca 1. sz. alatti fióközletét, a Bikási utca és a Szent Ferenc-telepen lakó gyári munkások élelmezési céllal való ellátása céljából. A munkás — a bevásárló hitelkönyv tanúbizonysága alapján — ebből az üzletből szerezte be családjára részére az alapvető élelmezési és tisztálkodási árucikkeket.

A *Hangya Szövetkezetek* — termelő-, értékesítő és fogyasztási szövetkezetek — működését az 1875. XXXVII. tc. szabályozta. Ez az üzletforma részjegyet, részvényt bocsájtott ki, s a jelentős részvényekkel rendelkezők, mint elnökségi, illetve választmányi tagok részt vettek a szövetkezet üzletmenetében, ügyeinek folyamataiban, és évenként jelentős osztalékban, jutalékban részesültek. Részjegy, vagy részvény nélkül is lehetett a Hangya Szövetkezetben vásárolni, hitelben is, ha a vásárló munkaviszonyt is tudott igazolni (vásárlás, illetve a hitel kiegyenlítésére kereseti háttérre volt szükség).

Salgótarjában 1904-ben alapították az első Hangya Szövetkezetet, amely azonban hamarosan tönkrement. 1906-ban ismét létrehozták és ez a kereskedelmi vállalkozás már sikeresnek bizonyult, újabb gazdasági csőd nem következett be.

A Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja (Budapest) hálózatába tartozó fióközlet, a Salgótarjáni Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet a Fő utca 37. szám alatt épült fel az 1930-as évek első felében.

Mivel Salgótarjában minden gyárnak, társulatnak volt magazinja, élelmezési, a Hangya Szövetkezet elsősorban a város kisiparos, kiskereskedő, tisztviselő rétegét látta el élelmezéssel, s csupán emellett biztosította a bányász- és gyári munkások iparcikk-vásárlási igényeinek kielégítését is. Felvetődhet a kérdés, hogy az acélgyárban alkalmazott vezető műszaki értelmiségi miért nem a gyár élelmezéséből szerezte be élelmezési szükségletét? Ennek tulajdonképpen több feltételezhető oka volt: a főmérnök egyik nagy részvényese volt a Hangyának; a szövetkezetnél nagyobb volt a választék, mely igényeit jobban kielégítette; valószínűleg nem akarta, hogy a dolgozók tudomást szerezzenek jövedelméről a vásárlások nagysága és értéke alapján.

Árucikkek és árak. A 45 évvel ezelőtt élelmezési vételezésére használt bevásárló hitelkönyveket lapozva számos összehasonlítható adat kínálkozik a két üzlet működésére, áruellátására, s a két család életmódjára, életszínvonalára, élelmezésére, jövedelmi viszonyaira vonatkozóan.

Mint ismeretes, az 1929—1933. között lejáratott gazdasági világválság után a gazdasági élet fokozatosan javult. Csökkent a munkanélküliség is és a reálbérek némileg emelkedtek a válság éveivel viszonyítva. A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek 1935—1936-ban jó üzletmenete volt — írta a Vas- és Fémmunkások Lapja 1937. március 5-én —, és „jószántából” szociális olajcseppek adagolásával a munkásoknak minimális órabérvaját adott (ami átlagosan a 2 fillért sem tette ki).

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. bevásárlási könyvében kétféle árucsoport szerepel: társulati áru és magánáru. A társulati áru az alapvető élelmezési és iparcikkeket foglalja magában — természetesen az átlagos munkás lehetőségeinek és a kor színvonalának megfelelő mértékig. A társulat által nagykereskedelmi áron beszerzett és kiskereskedelmi

áron forgalmazott árucikkek az alábbiak: 0-ás liszt, 2-es liszt, 4-es liszt, só, zsír, szalonna, cukor (kristály, kocka), rizs, búzadara, kenyér, zsemlye, mák, élesztő, ecet, sütőpor, szappan, gyufa, sidol, levelezőlap, bélyeg. Magánáru: fűszerek, gyümölcsök, cukorkák, kávé, árpagyöngy, rövidáru, piperesz, tisztítószerek, dohányáru. A Hangya Szövetkezetben szinte valamennyi árucikk megtalálható volt.

Ha a két bevásárlási könyv alapján összehasonlítjuk az azonos élelmezési cikkek árát, szembetűnik a társulati látszólag „jóléti” intézményének kizsákmányoló jellege. Nézzük a tényeket:

Áru megnevezése:	Társulati ár:	Hangya Szövetkezeti ár:
1 kg só	—,42 P	—,40 P
1 kg 0-ás liszt	—,38 P	—,36 P
1 kg 2-es liszt	—,37 P	—,33 P
1 kg 4-es liszt	—,37 P	nem vásárolt
1 kg zsír	1,80 P	2,00 P
1 kg kristálycukor	1,32 P	1,32 P
1 kg kockacukor	1,40 P	1,38 P
1 kg rizs	—,96 P	—,88 P
1 kg kenyér	—,40 P	—,36 P

A zsír és a kristálycukor kivételével a társulati élelmezési cikkek ára magasabb, mint a Hangyában. A kristálycukor azonos árfekvésű, a zsír a Hangya Szövetkezetben 20 fillérrel drágább. (Lehetséges azonban, hogy nem azonos minőségű zsírról van szó.) 4-es minőségű lisztet csak a munkás vásárolt. Mint köztudott, ez kenyérliszt volt, s a Hangya Szövetkezeti bevásárlókönyvben ilyen minőségű liszt nem szerepelt, ennek következtében az összehasonlításra nem nyílt mód.

Joggal kérdezhetjük, hogy a társulati áru magasabb ára ellenére a munkás miért vásárolt ott? Megbízható forrás hiányában csak feltételezni lehet: mint társulati munkás kötődött a társulati üzlethez, a „jóléti intézményhez”; közel volt a lakásához stb.

A vásárlás összehasonlítása. Ami a két család jövedelmi viszonyaira, életvitelére, táplálkozására utaló adatokat illeti, az első szembetűnő különbség az 1936. decemberében vásárolt áruk összege. A munkás 19,31 Pengőt, a vezető értelmiségi 373,88 Pengőt költött — a vásárlási könyv alapján — alapvetően élelmezési cikkekre. Néhány tétel abból, amit 1936. decemberében vásároltak:

A háromgyermekes munkáscsalád: 2 kg zsír, 1,5 kg szalonna, 0,5 kg árpagyöngy, 1 kg rizs (karácsony és újév előtt 0,5—0,5 kg), 0,75 kg kristálycukor, 0,75 kg kockacukor. Lisztet nem vásárolt, feltételezhető, hogy novemberben egy tételben vásárolta meg az egy hónapra szükséges mennyiségű kenyérlisztet és tészta lisztet. (A vásárlókönyvet 1936. december elsejével nyitotta a társulati élelmezési üzlet.)

Az egygyermekes értelmiségi család: 1,5 kg vaj, 10 csomag ligavaj, 0,5 kg sza-

lonna, 10 kg kockacukor, 11 kg kristálycukor, 10 kg porcukor, 6 kg rizs, 30 kg 0-ás liszt, 30 kg 2-es liszt. Zsirt nem vásárolt. A fentiekén kívül vásárolt még (többek között): 1,5 kg cuba-kávét, 0,5 kg madáreseséget (48 fillér, 0,5 kg rizs ára), 1 doboz szardíniát, 1 doboz kaviárt, 7 kg mandarint, 0,75 kg datolyát, 2 liter rumot, 6 csomag toalettpapírt, 2 csomag szalvétát, 1 csomag fogvájót, 3 csomag kocsigyertyát, 4 pengőért egy babát. (A felsorolás természetesen nem teljes, csak illusztrálni akartam az alapvető élelmiszereken kívül vásárolt áruk skáláját.) A fenti tételek a munkás bevásárlókönyvében sem 1936-ban, sem 1937-ben nem szerepelnek.

A bevásárlókönyveket lapozgatva egyes dátumokhoz kötődően is érdemes összehasonlítani a bejegyzett tételeket. Március 15., az 1848-as polgári forradalom évfordulója: a munkás 4 fillérért vásárolt szalagot, ezenkívül semmi olyat, amely megkülönböztette volna egyéb napokon történt vásárlásaitól. Ezzel szemben az értelmiségi már megadta a módját az ünnepnek. Az általában vásárolt cikkeken kívül szerepel a vásárlási könyvében 0,25 kg mandula, 0,35 kg sonka, 0,20 kg téli-szalámi, 1 doboz ringli, 1 doboz szardínia, 1 kg narancs, 1 tábla Stübmer csokoládé (96 fillér értékben).

1937-ben húsvétra a munkáscsalád 40 fillért költött az ünnep jellegének megfelelő árucikre: kölnvizet vásárolt. A középréteghez tartozó család vásárlása jóval választékosabb és gazdagabb volt (a teljesség igénye nélkül például): 0,5 kg cuba-kávét, 10 db húsvéti tojás, 2 kg narancs, 0,25 kg mazsola, 0,25 kg mogoróbél, 0,15 kg mandula, 1 doboz szardínia, 1 labda.

Néhány adat még a társulati bevásárlókönyvből: a munkáscsalád 1937. augusztus 6-án 2 fillérért sárkánypapírt vásárolt. (Valószínű, hogy a három fiúgyermek ebből készítette nyári szüneti játékát, a papírsárkányt.) Szeptember 1-én 8 fillérért 0,25 kg újságpapírt vettek, szeptember 6-án 1,50 pengőért gumitalpat. (Mint ahogy az a munkáscsaládoknál szokás volt, az apa talpalta otthon a cipőket. Ehhez rendelkezett a legalapvetőbb felszerelési eszközökkel: vaskapta — lehetőleg öntött vasból —, kalapács, ár, fa- és vasszeg. A bőr- vagy gumitalpat a cipő méretére kiszabva vásárolta.) Szeptember 17-én és 22-én kék csomagolópapírt vásároltak összesen 32 fillér értékben, iskolai könyvek és füzetek bekötésére. (A társulat iskolát is tartott fenn, a gyermekek az iskolában kapták meg a tanszereiket, könyveiket, füzeteiket, s a következő hónapban a munkás béréből az iskolai felszerelések árát levonásba helyezték. Ezért a tanév kezdetekor csak a kék csomagolópapírt kellett üzletben vásárolniuk.) December 4-én — mikulási ajándékként — az alábbi tételek szerepeltek: 10 dkg keksz 40 fillérért, 10 dkg cukorka 32 fillérért, 1 koszorú füge 20 fillérért, 0,5 kg narancs 50 fillérért. Összesen 1,42 pengő.

Vásárlási szokások és különbségeik. A társulati bevásárlókönyv egyéb érdekes

adatokat is tartalmaz, melyek következtetni engednek a család vásárlási szokásaira. Például havonta egyszer vásároltak lisztet általában 10—15 kg 4-es lisztet kenyérsütéshez és 3—5 kg 0-ás lisztet tészta készítéséhez. Kéthetenként, fizetés utáni napokon vásároltak zsirt, szalonnát, cukrot, söt, gyufát frankkávét, élesztőt, szappant, szódát (mosáshoz).

A hitel kiegyenlítése is kéthetenként történt. Havonta 12—15-e körül és a hónap végén 28—30-a körül, a bérfizetéshez alkalmazkodva. A havi nettó kereset, a kifizetett bér hozzávetőlegesen egyharmada a társulati üzlet bevételét növelte. A Salgótarjáni Acélgár órabér-kimutatása szerint 1939-ben egy kazántisztító munkás 55 fillér órabért kapott, mely havi 100—110 pengő bruttó keresetnek felel meg. 1936—1937-ben ez csak kevesebb lehetett, kb. 80—100 pengő. Ebből a keresetből a levonás nagysága ismeretlen. A tények tanúsága szerint a kifizetett bér egyharmada élelemre, a kétharmada lakásra, tüzelőre, világításra, ruházkodásra stb. lett felhasználva.

A vezető értelmiségi jövedelme ismeretlen, de a vásárlókönyv bejegyzései alapján a havi vételezés költsége meghaladta a munkás két és fél havi fizetését. Átlagban havi 250—270 pengő értékben vásárolt a Hangya Szövetkezetből — egy-két kisebb tétel kivételével — élelmiszert. (Pl. 1936. március 12-től december 28-ig 2770,02 pengőt vásárolt le, közben egyszer sem fizetett, holott naponta vásárolt. December 28-án 2700 pengővel töltesztette a hitel nagyobb részét, de adós marad 70,02 pengővel.)

A vásárlási könyv nem tanúskodik arról, hogy a munkás dohányzott volna. Ugyanis csak egy tétel szerepel egy év vonatkozásában dohányáru-vásárlásról: április 29-én vásároltak egy szivart 2 fillér értékben. Ezzel szemben a főmérnök dohányáru-vásárlása a következő képet mutatja 1936 decemberében: 400 db cigareta és 10 db szivar, összesen 23,60 pengő értékben. Ez az összeg több mint a munkás egész december havi vásárlásának összege.

Vonsik Ilona

